

Трухан О. І.,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

АНТРОПОЛОГІЧНА СКЛАДОВА КАТАСТРОФІЧНОГО ДИСКУРСУ У “РОМАНИ-СВІДЧЕННІ” С. АЛЕКСІЄВИЧ “ЧОРНОБИЛЬ: ХРОНІКА МАЙБУТНЬОГО” ТА РОМАНИ АЙРІН ЗАБИТКО “НЕВМИТЕ НЕБО”

У статті відстежуються основні складові антропологічного катастрофізму кінця XX поч. XXI ст. Викладені спостереження над формами художнього зображення катастрофічного дискурсу у “романи-свідчення” С. Алексієвич “Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього” та романі Айрін Забитко “Невмите небо”. Визначені типологічні збіги та розбіжності, генетичні спорідненості у цих творах. Звернено увагу на жанрові особливості у них. Обраний літературний матеріал розглядається як приклад віддзеркалення технократичної та антропологічної кризи нашої доби, яка призвела до нових пошуків у літературі.

Ключові слова: катастрофічний дискурс, антропологічний катастрофізм, жанрові особливості, типологічні збіги, генетична спорідненість, Айрін Забитко, С. Алексієвич.

В статье изложены наблюдения над основными составляющими антропологического катастрофизма конца XX нач. XXI веков, которые прослеживаются в “романе-исповеди” С. Алексиевич “Чернобыль: хроника будущего” и повести Айрин Забытко “Неумытое небо”. Определены типологические сходства и расхождения, генетическое родство в этих текстах. Обращено внимание на их жанровые особенности. Избранный литературный материал рассматривается как пример отражения технократического и антропологического кризиса нашего времени, который привел к новым поискам в литературе

Ключевые слова: катастрофический дискурс, антропологический катастрофизм, жанровые особенности, типологические сходства, генетическое родство, Айрин Забытко, С. Алексиевич.

The article considers the main components of anthropological catastrophism of the end of the XXth and the beginning of the XXIst centuries, analyzed in the “novel-confession” of S. Aleksievich “Chernobyl: Chronicle of the Future” and Irene Zabytko’s novel “The Sky Unwashed”. Typological similarities and divergences, genetic cognation are examined. The observations about genre features of these works are stated. Selected literary material is examined as an example of reflection of technocratic and anthropological crisis of our days, which resulted in new searches in literature.

Keywords: catastrophic discourse, anthropological catastrophism, genre peculiarities, typological similarities, genetic cognation, Irene Zabytko, S. Aleksievich.

Проблема катастрофізму в сучасному світі продукує глибоке зацікавлення філософів і вчених, представників різних напрямків соціальної думки.

Причиною цього є той факт, що в кінці XX на початку XXI століть людство зіткнулося з низкою актуальних проблем: взаємодія цивілізацій, прірва між ціннісними орієнтаціями, яка сьогодні наскільки глибока, що може стати джерелом протистоянь, що здатні призвести до кінця існування людства.

Так, мета нашого дослідження полягає у розкритті основних складових антропологічного катастрофізму кінця XX поч. XXI ст., у спостереженні над формами художнього зображення катастрофічного дискурсу у “романи-свідчення” білоруської письменниці С. Алексієвич “Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього” та романі американської письменниці українського походження Айрін Забитко “Невмите небо”; у виявленні в них типологічних і генетичних збігів та розбіжностей. Обраний літературний матеріал розглядається як приклад віддзеркалення технократичної та антропологічної кризи нашої доби. Таким чином, предметом наших наукових пошуків обрано катастрофізм як історичну та суспільно-моральну передумову, яка призвела до нових пошуків у літературі.

Зупиняючись на тлумаченні терміна “катастрофа”, варто зауважити, що за визначенням В. Даля “катастрофа від грец. Catastrophe – переворот, перелом, важлива подія, яка визначає долю чи справу” [4, с. 97]. Теорію катастрофізму, згідно з якою в історії Землі відбуваються катастрофи, які знищують все живе, і щоразу тваринний і рослинний світ відроджується знову, вперше висунув французький палеонтолог Ж. Кюв’є [5, с. 345]. Дуже часто дослідники ставлять термін “катастрофа” в один синонімічний ряд з “катаклізмом” та “Апокаліпсисом”, визначаючи їх як щось смертельно-катастрофічне для світу та цивілізації, катастрофу в природі (апокаліпсис ядерної війни).

Однак сьогоденній катастрофізм – це катастрофізм особливого різновиду. Соціальна нестійкість посилюється і природними катаклізмами. Одним із найтрагічніших наслідків нерегульованого технічного прогресу є ядерні інциденти, які відбулися в XX ст.

Так, проаналізувавши явище катастрофізму на онтологічному рівні, перейдемо до характеристики наступної складової нашого дослідження – катастрофічного дискурсу. Варто зауважити, що на зламі тисячоліть цей напрям став надзвичайно актуальним у царині літературознавства. Катастрофізм як літературознавчий термін отримав дефініцію в багатьох довідкових виданнях і літературознавчих працях українських учених.

Такі українські науковці як В. Моренець [6], О. Астаф’єв [2], О. Харлан [9] та інші досліджували висвітлення явищ катастрофізму в літературі. Варто зауважити, що ґрунтовно вивчала, узагальнила і систематизувала філософські засади катастрофічного світогляду О. Харлан, виклавши результати свого дослідження в докторській дисертації “Моделі катастрофізму в українській та польській прозі міжвоєнного двадцятиліття” [9].

Слід нагадати, що над загрозою технократичних катастроф для людства задумувалися філософи М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет, Ж. Елльоль та інші. Звичайно, література теж не стояла осторонь і долучалася до осмислення цих питань. Апокаліптичні мотиви звучали у творах Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Булгакова, Т. Тичини, Т. Осьмачки.

Оскільки XX століття – час, коли техніка набуває некерованих масштабів, диктує і модифікує життя людей, входячи в історію людства першими ядерними вибухами Хіросіми та Нагасакі, потім Чорнобильської АЕС, а

сьогодні Фукусіми, суспільно-історичні події екстраполюються на жителів планети, посилюючи почуття відчуженості, внутрішньої еміграції.

Космічною за масштабами техногенною катастрофою другого тисячоліття для України та світу постала аварія на Чорнобильській АЕС. Ця трагічна подія викликала всесвітній відгук і знайшла втілення в літературі та інших формах культурної репродукції. Так, Т. Гундорова у своїй “Післячорнобильській бібліотеці” розглядає питання “ядерного апокаліптичного дискурсу”, точкою відліку якого став Чорнобиль. Дослідниця зауважує: “Кінець століття найконцентрованіше відображає ідеї катастрофізму, а ядерний вибух, по суті, символізує в свідомості людей другої половини ХХ століття кінцеві ідеї” [3, с. 13]. Таким чином, на думку дослідниці, ядерна війна, яка виходить тільки з уявного, неміметичного світу та існує тільки в тому, що про неї говориться і де про неї говориться – тип дискурсу. Проте, можна вважати, що “ядерний дискурс” після Чорнобиля перейшов з рангу “текстуальної фігури” в реальну. Паралельно з екологічною у Чорнобилі сталася і антропологічна катастрофа: люди не знали, в якій країні і політичному режимі будуть жити завтра – ядерний вибух співпав з політичними процесами – “під воду пішов найбільший соціалістичний материк”, – писала С. Алексієвич [1, с. 5].

Творчість С. Алексієвич не випадково потрапила в поле наших наукових пошуків. Білоруська письменниця неперевершено втілила катастрофічні ситуації як кризовий екстремальний стан світу, як індикатор хиткості радянського буття, в якому принишли сили хаосу. Відмінною особливістю її творів є органічне входження факту в художній текст. В одному із своїх інтерв’ю С. Алексієвич наголосила, що її стиль написання передбачає “документ в мистецтві”, а не просто “суху журналістику” [11]. Сама авторка, аналізуючи “Чорнобильську молитву”, стверджувала – “це книжка не про Чорнобиль, а про світ Чорнобиля: Реконструкція почуття, а не події” [1, с. 24]. Провідною інтенцією прози С. Алексієвич стало відтворення психології жертви техногенної катастрофи, вербалізованої страждальною образністю. Письменниця активно застосовує гуманістичний психоаналіз з метою виявлення опозиційної до заангажованого соціуму особистості, яка шукає способів психічного виживання у катастрофічному світі (Е. Фромм).

Для втілення катастрофічної ситуації, спричиненої Чорнобильським вибухом, письменниця обрала оригінальну жанрову форму – “жанр голосів” (термін С. Алексієвич). Текст твору складають розповіді людей, які гасили Чорнобиль, або були якимось чином дотичні до тих подій. Хор людських голосів відтворює грандіозну картину самої події, та її вплив на подальші долі людей, які стали причетні до неї. Постать автора тут є надзвичайно важлива, адже, формуючи текст, відтворюючи почуті інтерв’ю, автор кореспондує читачеві свою інтенцію: пропозицію подумати над минулим і майбутнім людства, яке перетнуло точку невороття. Роман починається і закінчується – сповідями жінок – “самотнім людським голосом”. Ці монологи звучать як крик відчуженої людської душі, біль якої нічим не можна вгамувати. Таким чином, відповіді на болючі запитання, презентовані очевидцями Чорнобильської трагедії, є правдою, яку С. Алексієвич прагне донести читацькій аудиторії. Поділяючи думку М. Павлишина про те, що “Чорнобиль не належить до тих тем, що їх можна літературно осмислювати, не заглибившись у характер стосунку між автором і темою” [7, с. 33], ми виснуємо, що вуста мовців білоруська письменниця дає собі і читачеві відповіді на численні філософські запитання, які бентежать її саму. Опозиційним до односторонніх роздумів постає такий авторський прийом, як завершення кожного з розділів твору “хором” (солдатський хор, народний хор, дитячий хор). Отож, можна стверджувати, що для відтворення грандіозної картини народного страждання, зумовленого Чорнобильською катастрофою, С. Алексієвич вдається до такої форми побудови роману, як багатоголосся, як реакцію на ідеологічний утилітаризм.

Осягнути проблему Чорнобиля, зрозуміти тих, хто пережив катастрофу, намагаються і ті письменники, які знаходяться далеко від нас. “Невмите небо” – так назвала свій роман американська письменниця українського походження Айрін Забитко. Написаний англійською мовою, ще не перекладений в Україні роман можна вважати подією у англомовній літературі. Авторка виявляє хорошу обізнаність з реаліями післячорнобильських подій перш за все тому, що неодноразово була в Україні, провідуючи своїх родичів, які живуть саме у чорнобильській зоні. Є декілька причин, чому сучасна американка зацікавилася подіями тридцятирічної давності, але нам зараз важливо простежити суголосність авторок у відображенні чорнобильських подій з позицій антропологізму.

Роман починається з епіграфу: це уривок з Об’явлення Івана Богослова – “І велика зоря спала з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення тій зорі Полин ...”. За спостереженнями авторки дослідження “Біблія: спроба прочитання” – М. Савельєвої – “Зоря “Полин” асоціюється з атомною катастрофою. Полин має декілька підвидів, найбільший з яких називається “чорнобиль” [8, с. 266-267]. Так, після таких співпадінь апокаліптичні візії Івана Богослова виявилися дотичними до сучасної ситуації, і авторка роману, підхоплюючи настрій Об’явлення, спонукає читача до асоціацій.

Сюжет роману А. Забитко складають події, які відбуваються у житті головної героїні Марії Петренко. Після смерті сина Юрка – ліквідатора аварії на ЧАЕС, від’їзду до Москви невістки з онуками Марія, не знайшовши себе у Києві, повертається додому, у “зону відчуження”, село Опачичі. Вона стане першим “самоселом”, для якої “відчуження” стане справжньою мукою самотності. Марія виявиться позбавленою такої непомітної за звичних умов радості – комунікації з іншими людьми. До речі, тема самоселів присутня і у творі С. Алексієвич. Але там вони існують цілою громадою і їх турбуватимуть інші проблеми.

Варто зазначити, що передбачення майбутньої катастрофи проявляється ще у пролозі твору, де Айрін Забитко застосовує введення народної прикмети, яка провіщає невідворотну біду: “Лелеки чомусь не повернулись до своїх гнізд на солом’яному даху Марусинової хати ... Бути біди. Таке трапилося у її дворі тільки двічі – в 1933 перед початком сталінського голодомору та у 1944, коли німці захопили село” [10, с. 4]. Так, порівнюючи прологи обох творів, варто зауважити, що у “Невмитому небі” на початку панують віталістичні настрої, які характеризуються трьома тематичними домінантами – життя, людина, природа, і вже тільки після аварії, коли люди їдуть у вимушене “вигнання”, катастрофізм набуває своєї сили. На відміну від Айрін Забитко, С. Алексієвич з перших рядків

твору висвітлює факти, які свідчать про катастрофічні наслідки аварії для природи та невиліковну спустошеність душ жертв Чорнобильської трагедії.

Доречним вважаємо вказати на спорідненість хронотопу подій в розглянутих літературних вірцях. Так, у них простір розмежовується на "тут" і "там" (на рідній землі і в примусовому виселенні), час теж поділяється на "до" і "після" (до вибуху і після нього). Разом з тим, якщо в "Невмитому небі" чітко окреслені просторові межі, а саме "там" – в селі Опачичі, то в "Чорнобильській молитві" акцентується часова складова хронотопу подій – після Чорнобильської трагедії. Таким чином герої обох творів ностальгують: жителі Опачичів за втраченою Батьківщиною, а ліквідатори, смертельно хворі співрозмовники С. Алексієвич – за часом, у якому ще не було "чорнобиля". Образно, помисли персонажів обох творів присутні в трьох темпоральних вимірах (минуле, теперішнє, майбутнє), де незаплямованим постає тільки минуле. Сьогоднішнє і прийдешнє стає символом пустоти, бездомності і спонукає до песимістичних визначень людської сутності.

Аналізуючи жанрові особливості розглянутих творів варто наголосити, що обидва позиціонуються авторами як романи, проте в них можна відстежити риси документалізму. Будемо вважати, що присутність ефекту документальності дає можливість авторам демонструвати відчуття особистої причетності до зображуваних подій. Вони не описують віддалене символічне місце аварії, про яке чули опосередковано, письменниці особисто перебувають в епіцентрі подій – одна з них в Чорнобилі українському, інша в – "чорнобилі" білоруському.

Однак напрошується запитання, чому С. Алексієвич все-таки відносить "Чорнобильську молитву" до фікційного жанру, адже документальна складова вагомо переважає у ньому? Ми вважаємо, що основним доказом "романності" є композиція твору. Автор ретельно компоує розповіді-інтерв'ю, він продумує не тільки логічність розташування матеріалу, але й застосовує такі художні прийоми, як обрамлення, повтори, дзеркальна композиція. Айрін Забитко пише твір, якому, на наше переконання, притаманні всі ознаки соціально-психологічний роману: окрім особистісного відтворення приватного життя, побуту жителів "дочорнобильських" та "постчорнобильських" Опачич, автор долучає сцени, що охоплюють життя усього соціалістичного соціуму, майстерно відтворюючи конфлікт між людиною та суспільством. Авторками обох творів продемонстровано, що в екстремальних життєвих ситуаціях розкриваються багатогранні характери героїв з усім розмаїттям їхнього психологічного функціонування.

Заслуговує на увагу розкриття письменницями нового аспекту у стосунках людини з Богом у катастрофічних обставинах. Тема всеохоплюючої присутності Всевишнього у свідомості героїв простежується і у творі С. Алексієвич, і Айрін Забитко. Молитва, як спосіб ведення діалогу з Богом є очевидним сюжетним елементом обох творів. Так, Марія Петренко, залишаючись єдиною мешканкою села, обирає своїми співрозмовниками двох християнських святих – Святого Георгія-переможця та Миколая-чудотворця. Перебуваючи наодинці зі своїми покровителями в порожній церкві, вона відчайдушно голосить: "Господи, згадай мене, оповиту гріхами, не залиш хоч би там, на небесах" [10, с. 105]. А один з мовців "Чорнобильської молитви" С. Алексієвич, переповнений відчаєм, у своїй "сповіді" стверджує: "Я Бога не боюся, я людей боюся" [1, с. 105] – вбачаючи у Всевишньому всепрощаюче і світле начало, а в homo sapiens – небезпечне. Так в обидва твори проникає ще одна ідея – Чорнобиль як кара за самовпевнене ототожнення людини, що нібито "підкорила" атом, з Божественним, за безапеляційну атеїстичну "мораль". За твердженням відомого філософа С. Л. Франка, наукову спадщину якого досліджував відомий український літературознавець М. М. Гіршман, до катастрофи "спонукає порушення балансу Бог, світ, людина" [12]. Саме в таких критичних обставинах, зауважує науковець, прояснюються два полюси, між якими вибудовується діалогічний "міст" – Бог і людина, людина і світ, людина і людина.

Отже, підводячи підсумки нашого компаративного аналізу, варто наголосити, що в обраних нами літературних вірцях прослідковується чітка типологічна спорідненість, яка виявляється перш за все у спільних світоглядних принципах творення цих текстів – катастрофізмі. Естетичний вимір трагізму та героїзму в обставинах зіткнення людини з катастрофічною ситуацією, спровокованою Чорнобильською аварією, стає темою для художнього втілення у творах обох письменниць.

Виявлено, що антропологічні концепції аналізованих творів дещо різняться. Айрін Забитко, змальовуючи "чорнобильську чуму" не акцентує на приреченості людського існування, оскільки присутній природний потік життєвої любові, прагнення до праці і свого Дому – все це зруйноване але "відновлюване". У романі білоруської письменниці домінують більш мінорні мотиви: Чорнобиль – це рукотворна катастрофа, яка попереджає про наближення апокаліпсису.

Здійснивши аналіз жанрових особливостей творів, ми з'ясували, що, хоча "роман-свідчення" С. Алексієвич "Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього" та роман Айрін Забитко "Невмите небо" різняться за формою та змістом, проте вони є генетично спорідненими. Так, для обох літературних вірців характерним є поєднанням документального та епіко-художніх жанрів. Також досліджено, що основним чинником творення обох жанрових форм є спільний хронотоп: до вибуху і після нього, на рідній землі і в примусовому виселенні.

Виявлено, що ключовим для обох авторів є топос зони, яка не має адміністративних кордонів – від українського Чорнобиля до білоруського Полісся.

Підсумовуючи, варто зазначити, що обох письменниць можна назвати мислителями, які не тільки розкрили проблеми посткатастрофічного Чорнобиля, а й відтворили катастрофічні механізми національного і глобального буття, зосередившись на антропоцентричній художній концепції.

Література:

1. Алексієвич С. Чорнобиль: хроніка майбутнього / С. Алексієвич; пер. з рос. О. Забужко. – К. : Факт, 1998. – 196 с.
2. Астаф'єв О. Образ і знак: Українська емігрантська поезія в структурно-семіотичній перспективі : [монографія] / Олександр Астаф'єв. – К. : Наукова думка, 2000. – 268 с.

3. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека : Український літературний постмодернізм / Тамара Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 263 с.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. / Владимир Даль. – М. : Русский язык, 1989. Т. I.
5. Крысин Л. Н. Толковый словарь иноязычных слов / Леонид Крысин. – М. : Эксмо, 2009. – 944 с.
6. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. : Україна і Польща / В. Моренець. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 327 с.
7. Павлишин М. Чорнобильська тема і проблема жанру / Марко Павлишин // Вісник АМ УРСР. – 1991. – № 4. – С. 30-35.
8. Савельєва М. Біблія : спроба прочитання / Марина Савельєва. – К. : “Стилос”, 1998. – 274 с.
9. Харлан О. Д. Моделі катастрофізму в українській і польській прозі міжвоєнного двадцятиліття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10. 01. 05 “Порівн. літературозн.” – К., 2008. – 20 с.
10. Zabytko Irene. The Sky Unwashed: novel / Irene Zabytko. – Chapel Hill, North California: Algonquin Books of Chapel Hill, 2000. – 263 p.
11. Аннинский Л. Оглянуться в слезах [Електронний ресурс] / Лев Аннинский – Режим доступу : <http://alexievich.info/artikl/Anninsky.pdf>
12. Гиршман М. Еврейский диалогизм и русская литературно-философская традиция: их смысловые взаимосвязи у М. М. Бахтина [Електронний ресурс] / Михаил Гиршман – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/fd/2007_9/FI9_PDF/Girshman.pdf